

Belchite: de l'ús polític a l'ús patrimonial de les ruïnes de guerra (1937-2020)¹

Stéphane Michonneau

Historiador

És catedràtic en Història a la Universitat de Lilla (França). Va ser professor a la Universitat de Poitiers i director d'estudis a la Casa de Velázquez (Madrid). Especialista en Història Contemporània espanyola, el seu treball se centra en la relació entre història i memòria als segles XIX i XX. Compta amb diversos articles i obres publicats d'àmbit internacional. Actualment dirigeix un programa d'investigació sobre els usos socials de les ruïnes de la guerra en les societats de la postguerra a Europa.

Resum

Belchite va ser l'escenari d'una famosa batalla durant la Guerra Civil Espanyola l'estiu del 1937, fet que situa aquesta localitat sobre una línia mòbil del front. Després de la guerra, Belchite va esdevenir un lloc de memòria central pel franquisme. En aquest sentit, no ha deixat de representar un niu de raons i problemes per a les polítiques de memòria en democràcia. Podem afirmar que es va passar de fer un ús polític intens del poble de Belchite a fer-ne un ús patrimonial tímid, amb unes contradiccions que reflecteixen les vacil·lacions del règim democràtic respecte de l'herència franquista. Com va utilitzar el franquisme el poble en ruïnes i el nucli nou que es va construir al costat? De quan daten les primeres polítiques de reivindicació patrimonial del poble vell? És possible transformar Belchite en una altra cosa que no sigui un monument immens a la victòria franquista?

#ParaulesClau

#Belchite	#Memòria	#Patrimoni
#Franquisme	#Memorial	#Ruïnes
#Guerra Civil Espanyola		

¹ MICHONNEAU, S. *Fue Ayer. Belchite, un pueblo español frente a la cuestión del pasado*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2017.

Situat a 40 kilòmetres al sud-est de Saragossa, Belchite és una vila important al bell mig d'una regió que no té res a veure amb el paisatge verdós de la vall de l'Ebre. La duresa que transmeten aquests paisatges semiàrids, encara més palesa per la devastació de l'entorn, no deixen d'impressionar el visitant: certament, Belchite va ser l'escenari d'una famosa batalla durant la Guerra Civil Espanyola, a l'estiu del 1937, i aquest fet va situar aquesta localitat sobre una línia mòbil del front. L'onada de violència que aleshores es va abatre sobre la vila va ser excepcional en molts aspectes, perquè va ser testimoni en pocs anys d'un combat que va destruir bona part de les seves edificacions, tres onades de repressió, l'èxode i la misèria extrema dels seus habitants, una reconstrucció lenta que es va caracteritzar per l'ús sistemàtic dels treballs forçats, el desplaçament i l'exili de nombrosos habitants o l'emigració econòmica dels altres. Ara bé, les cicatrius visibles que l'episodi deixa sobre la vila el fan un cas singular, pel fet que se'n van conservar de manera voluntària les ruïnes. Belchite és, doncs, el primer poble màrtir de la història d'Europa. Inaugura una sèrie llarga de ruïnes de guerra conservades després de la Segona Guerra Mundial, entre les quals figuren el municipi d'Orador de Glana, la Frauenkirche o l'Església de la Mare de Déu a Dresden, la catedral de Sant Miquel a Coventry o la Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche a Berlín, entre d'altres.

Vista general de l'església parroquial de Sant Martí de Tours. Belchite. Font: Stéphane Michonneau (col·lecció privada).

Un cop acabada la guerra, Belchite va esdevenir un lloc de memòria central pel franquisme. En aquest sentit, no ha deixat de representar un niu de raons i problemes per a les polítiques de memòria en democràcia. A grans trets, podem afirmar que es va passar de fer un ús polític intens del poble de Belchite a fer-ne un ús patrimonial tímid, amb unes contradiccions que reflecteixen les vacil·lacions del règim democràtic respecte de l'herència franquista. Com va utilitzar el franquisme el poble en ruïnes i el nucli nou que es va construir al costat? De quan daten les primeres polítiques de

reivindicació patrimonial del nucli antic? És possible transformar Belchite en una altra cosa que no sigui un monument immens a la victòria franquista?

“Les cicatrius visibles que l'episodi deixa sobre la vila el fan un cas singular, pel fet que se'n van conservar de manera voluntària les ruïnes”

El franquisme i l'ús polític intens de la vila vella (1937 - 1960)

Així que l'ofensiva franquista cap a la Mediterrània va 'alliberar' Belchite, Franco hi va fer un famós discurs el dia 11 de març de 1938.² La presència del dictador entre les ruïnes no era pas per atzar, perquè, d'ençà del mes d'octubre de 1937, la resistència dels habitants de Belchite contra l'ofensiva republicana a Aragó —entre l'agost i el setembre de 1937— havia sigut l'origen d'un mite que semblava imitar, amb un any de diferència, el mite de l'Alcàsser de Toledo, i que glossava el caràcter indòmit del poble espanyol enfront de la invasió 'roja'. Franco hi va prometre que faria reconstruir la vila —aquestes paraules no tenen cap relació directa amb la decisió més tardana de conservar la vila en ruïnes i bastir-ne una de nova a la part inferior. Malgrat tot, ja deixaven endevinar que la legitimitat del franquisme s'havia d'erigir, en bona mesura, sobre la seva suposada capacitat per dirigir la reconstrucció física del país, la qual es fonamentava, sobretot, en la voluntat del *Caudillo* mateix, com a artífex únic de tots les benediccions de la pàtria.

La politització de les ruïnes del nucli antic va ser intensa, abans i tot que s'acabés la Guerra Civil. Fidel a la tradició espanyola, es pot dir que el setge de Belchite pertany a la genealogia de les guerres de defensa de la pàtria contra la invasió estrangera. Així doncs, la premsa controlada pels rebels va qualificar Belchite com la "nueva Numancia" a partir del 7 de setembre de 1937.³ De la mateixa manera, la vila va ser glorificada

amb el nom de "baluarte de la independencia de la patria",⁴ en record de la resistència de Saragossa contra els exèrcits napoleònics. Finalment, se la va comparar amb l'Alcàsser de Toledo, fet pel qual Belchite va rebre el títol de "escombros gloriosos",⁵ com un símbol, per metonímia, del sacrifici dels combatents. Consagrada com una vila màrtir, Belchite va ser també l'esfinx que anunciava l'obra de reconstrucció: "las piedras angulares del magnífico edificio de la nueva España".⁶ De tota manera, aquesta lectura alhora històrica i cristològica, ben poc original en el marc del discurs nacionalista espanyol, tenia la particularitat d'atribuir a les ruïnes una funció memorial en conservar-ne el nucli antic de la vila. Tot i que restaven nombrosos vestigis dels conflictes polítics que s'havien esdevingut a Espanya durant el segle XIX, aquests no havien estat mai objecte d'una atenció especial, tret d'unes quantes romanelles de les guerres napoleòniques que es van rehabilitar amb motiu del centenari de 1908 —com ara la Porta del Carme a Saragossa, per exemple. El franquisme desenvolupa una veritable mística de les ruïnes, no pas de les ruïnes antigues com les que el Romanticisme havia cantat, sinó de les ruïnes violentes fruit de la catàstrofe de la guerra.

Aquesta mística, no cal dir-ho, era hereva dels debats que es van suscitar entre els intel·lectuals francesos i belgues a partir de 1915 sobre la conveniència de conservar ruïnes que donessin fe de la 'barbàrie' alemanya. Un altre origen sobre el valor de les ruïnes vindria de l'imaginari falangista. Així, Agustín

“El franquisme desenvolupa una veritable mística de les ruïnes, no pas de les ruïnes antigues com les que el Romanticisme havia cantat, sinó de les ruïnes violentes fruit de la catàstrofe de la guerra”

de Foxá acariciava la idea de conservar "ruinas recientes" la bellesa de les quals feia possible redimir-se d'alguna manera.⁷ Escrivia en concret: "Benditas las ruinas porque en ellas están la fe y el odio, y la pasión y el entusiasmo, y la lucha y el alma de los hombres".⁸ De la mateixa manera, va començar a circular la idea de conservar un requitzell de ruïnes arreu d'Espanya: el santuari de Santa María de la Cabeza, a prop de Jaén; el Cerro de los Ángeles, a la vora de Madrid; la caserna de Simancas a Gijón; els vestigis de San Agustín a Segòvia; la Ciutat Universitària de Madrid o l'Alcàsser de Toledo, entre d'altres.

Aquesta xarxa de ruïnes de guerra va ser un espai de suport per a nombroses activitats commemoratives. Tenia l'avantatge d'oferir monuments 'preparats per ser utilitzats' amb un valor emocional poderós. Les ruïnes renovaven, així, la pompa tradicional i una mica obsoleta dels monuments commemoratius del segle XIX, que saturaven l'espai urbà. Al capdavant, les ruïnes van propagar el seu missatge en forma de relíquies que s'enviaven a tots els racons d'Espanya. Per exemple, el municipi de Burgos

² "El Caudillo habló a los soldados vencedores, en la plaza de la gloriosa ciudad de Belchite". *El Heraldo de Aragón*, 15 de març de 1938.

³ *El Heraldo de Aragón*, 7 de setembre de 1937, p. 1.

⁴ *El Heraldo de Aragón*, 12 d'octubre de 1937, p. 1.

⁵ GOMEZ, P. "El símbolo de los dos Belchite". *Reconstrucción*, 1 de abril 1940, p. 6-7.

⁶ ORLANDO (Francisco Izquierdo Trol), "Se activan los trabajos preparatorios para la construcción de la nueva ciudad de Belchite". *El Heraldo de Aragón*, 23 de desembre 1938, p. 3.

⁷ "Arquitectura hermosa de las ruinas". *Vértice*, 1r d'abril de 1937, i "Elegia a las ruinas de la Ciudad Universitaria". *Vértice*, 4 de juliol de 1937, p. 106.

⁸ BOX, Z. *España, año zero. La construcción simbólica del franquismo*. Madrid: Alianza, 2010, p. 191.

va ser el primer que va voler que li fessin arribar els enderrocs de Belchite per fer-ne un monument públic.

Així doncs, no sorprèn gens veure com nombrosos monuments se situen on són les ruïnes. Entre aquests destacaria la creu decorativa i monumental com l'element central de tota l'estatuària franquista. Al centre de la plaça vella del nucli antic de Belchite, s'hi va alçar una creu de fusta monumental els anys quaranta, i es va fer que els presoners republicans la substituïssin l'any 1945 per una altra de ferro forjat. Els monuments als *Caídos* van ser un altre dels llocs privilegiats perquè els franquistes hi celebressin cerimònies: a Belchite, el monument principal es va erigir sobre l'indret on hi havia hagut una antiga premsa d'oli o trull, que durant la guerra s'havia fet servir com a fossa comuna per als 'defensors'. L'aniversari de la fi del setge, que es va escaure el 6 de setembre, es va convertir ben aviat en un ritual: d'entrada, es va oficiar una missa a l'església parroquial, després es va fer una benedicció al trull i, finalment, una altra al

“Més enllà, però, d'aquesta proliferació de monuments, es va desencadenar un conflicte entre la Falange, l'autoritat municipal i l'exèrcit per controlar els llocs de memòria de Belchite”

peu de la creu monumental. Les cerimònies tenien un aire decididament militar pel fet que les organitzava una confraria d'antics combatents, la Hermandad de los Defensores del Sitio de Belchite, la qual es va fundar probablement a Saragossa el setembre de 1939. Més enllà, però, d'aquesta proliferació de monuments, es va desencadenar un conflicte entre la Falange, l'autoritat municipal i l'exèrcit per controlar els llocs de memòria de Belchite. L'excés de rituals commemoratius fa l'efecte d'una operació de bricolatge simbòlic que reflecteix les lluites entre els diferents bàndols que integraven el règim franquista.

Entre els elements que permeten d'entendre aquesta passió per les ruïnes, hi figura també el turisme. Sobta com de ràpid Belchite es va imposar com una referència obligada del turisme de guerra, fins i tot durant el conflicte. En un report que va redactar l'abril de 1939 Luis Bolín, cap del Servei Nacional de Turisme, sensible al “dramatismo y a la emoción intensa” que transmetien les ruïnes, explicava que tenia intenció d'establir una ruta de la guerra a l'Aragó.⁹ Segons la historiadora americana Sandy Holguin, aquests viatges van servir per consagrar els camps de batalla i, alhora, els soldats 'nacionals' que havien conquerit el territori.¹⁰ Malgrat que aquesta ruta aragonesa al final no es va arribar a engegar mai, Àngel Alcalde subratlla que el volum de visites patriotocoturístiques als anys quaranta va ser intens.¹¹

Fins a mitjan anys seixanta, l'aniversari del 6 de setembre va ser una cerimònia central a escala local. Al cap del temps, les commemoracions van canviar de to. Van passar de tenir una funció heroica a traslladar un missatge redemptor, en què la guerra s'enfocava sempre, més aviat, des d'una perspectiva de purificació dels pecats i com un mitjà per arribar a un estat de beatitud social i de pau. El combat s'interpretava com una ofrena a Déu; la motivació dels combatents era la religió i les fraternitats de veterans es convertien en associacions de caràcter religiós. Àngel

El monument als *Caídos* en el lloc d'un antic trull, de 2011. Belchite. Font: Stéphane Michonneau (col·lecció privada).

⁹ Archivo Histórico Militar de Madrid, Caserna del Generalísimo, rotlle 1, leg. 50, carp. 31, Luis Bolín, 23 d'abril de 1939.

¹⁰ HOLGUIN, S. “National Spain invites you. Battlefield Tourism during the Spanish Civil War”. *The American Historical Review* [en línia], núm. 110/5. <<https://academic.oup.com/ahr/article/110/5/1399/75915>> [Consulta: 28/09/2020]

¹¹ ALCALDE, Á. “La gesta heroica de Belchite: construcción y pervivencia de un mito bélico (1937-2007)”. *Ayer*, núm. 80/4, 2000, p. 193-204.

Soldats republicans a la plaça de Goya. Belchite, c. 1936-1939. Font: Fons de la Biblioteca Nacional de España, GC-CAJA/10/7/1/1.

Alcalde apunta encara que, a la pràctica, les cerimònies, que tenen un lligam més estret amb la població, van evolucionar cap a un estil folklòric i popular, incloent-hi banquets, processons, competicions de futbol i loteries.

Fins al 1965, aproximadament, el declivi de la cultura de guerra va ser relatiu. L'afebliment en l'ús polític que se'n feia no es va fer sentir clarament fins a la segona meitat dels anys seixanta: a partir de 1968 no es fa cap més referència a les cerimònies a la premsa local. Aquesta decadència fa palesa la tendència general del règim de no fonamentar tant la seva legitimitat sobre la victòria de 1939 com sobre les promeses de prosperitat i d'ordre social, cosa que demostra l'aniversari dels *XXV años de paz* de 1964. Aleshores Belchite va esdevenir una utopia caduca que, a més a més, assenyalava la incapacitat del règim per refundar

Espanya amb un *New Deal* social. Les dificultats per trobar habitatge continuaven essent evidents; les velles elits havien retrobat el lloc que els corresponia en la nova societat autoritària; les promeses de prosperitat desencadenaren un èxode rural massiu i una decadència inexorable del camp. Així doncs, el nou discurs franquista que se centrava en la pau difícilment es podia conciliar amb la dimensió bel·licosa i heroica que havia tingut el 6 de setembre. El mite de Belchite era cada vegada més incompatible amb la seva època: aquesta esquerra va esdevenir amb el temps d'una profunditat abismal.

Al capdavant, el règim franquista va tractar el conjunt del nucli antic del poble com si fos un mausoleu i, de fet, aquesta fou la motivació principal per conservar-ne les ruïnes. Ara bé, en aquesta iniciativa, no hi trobarem la intenció que tingués valor patrimonial.

Si localitzem en els documents de la Causa General una descripció de la destrucció del patrimoni artístic de Belchite, ens adonarem que l'objectiu era més fer un acte de condemna que dur-hi a terme un projecte de restauració.¹² En conseqüència, es va fer ben poca cosa per apuntalar les construccions que tenien un interès artístic. De fet, hi havia una contradicció entre restaurar el patrimoni i conservar escrupolosament el lloc de la batalla, cosa que explica ben clarament per què el franquisme no havia volgut inscriure la vila de Belchite en el catàleg de monuments històrics.

¹² Arxiu Històric Nacional, fiscalia del Tribunal Suprem, causa general 1423, exp. 62, Comissari de la Tercera Zona, Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional, Manuel Chamoro Lomas, 4 de maig de 1941.

Visita de Franco a Belchite, acompanyat d'alts comandaments de l'exèrcit sollevant. Belchite, 1938. Font: Fons de la Biblioteca Nacional de España, GC-CAJA/4/7/7/1.

La vila nova, l'aparador del règim (1940-1968)

La política de memòria franquista es desplega també a la vila nova de Belchite. A partir del gener de 1939, el nou ajuntament rebateja el poble amb el nom de 'Belchite de Franco'. El 23 de setembre de 1939, Belchite figura entre les primeres 'localitats adoptades pel Caudillo', al mateix temps que Terol. La Direcció General de Regions Devastades (DGRD), creada l'abril de 1939 i que depenia del Ministeri de Governació dirigit per Ramón Serrano Suñer, supervisa una reconstrucció que concentra el 38% del pressupost destinat a aquesta partida a l'Aragó. Belchite, després que la designessin com "el ejemplo de la obra española de reconstrucción nacional", va tenir el privilegi de figurar en el primer número de la revista de la DGRD l'abril de 1940, que es deia

Reconstrucción.¹³ En la societat espanyola de postguerra, Belchite va ser objecte d'innombrables donacions particular o col·lectives, regals en espècie, etc. Per exemple, Saragossa va comprar els terrenys per edificar i els va donar a l'ajuntament en record del mite segons el qual la resistència dels habitants de Belchite havia evitat la conquesta de Saragossa pels republicans l'estiu de 1937. Molts artistes hi van concórrer per pintar o fotografiar les ruïnes de "el Alcázar de adobe",¹⁴ entre els quals hi havia Francisco de Cidón i Kémer.¹⁵

Roque Andrada, enginyer en cap de la reconstrucció de la vila,

¹³ *El Heraldo de Aragón*, 18 de juny de 1943, i *Reconstrucción*, revista de la DGRD, 1r d'abril de 1940, p. 6.

¹⁴ *El Heraldo de Aragón*, 2 de febrer de 1943, p. 6.

¹⁵ DE CIDÓN, F. *Pueblos de Aragón devastados por la guerra*. Bilbao: Huecograbado Arte, 1943 i Arxiu General Militar d'Àvila, *Láminas de Kémer*, CD enregistrat per l'Institut d'Història i Cultura Militar, 2002.

"S'apostava per un urbanisme d'avantguarda: segons un pla que deien que s'inspirava en el de Numància"

volia fer de Belchite "un pueblo modélico", inspirant-se alhora en la colonització agrícola i els principis polítics de refundació.¹⁶ S'apostava per un urbanisme d'avantguarda: segons un pla que deien que s'inspirava en el de Numància, aquest urbanisme modern incloïa un ordenament al voltant d'una plaça central que havia de concentrar les institucions cabdals del règim d'acord amb una arquitectura imperial herreriana molt de moda. El sobredimensionament del centre responia a un projecte

¹⁶ "El problema de Belchite, primordial preocupación de la Delegación de Regiones Devastadas de Zaragoza". *El Heraldo de Aragón*, 30 d'abril de 1939, p. 4.

de repoblament de 8.000 habitants, per bé que la població d'abans de la guerra no havia arribat ni als 3.500 habitants!

La forta centralitat dels llocs de poder s'accentuava amb la catolització intensa de l'espai públic. La monumentalitat del Belchite nou contrastava amb la modèstia de les cases de l'entorn fetes de maons, per raons de cost, de sobrietat, de facilitat en l'execució i, també, d'estil. En efecte, es pretenia que la vila reflectís l'arquitectura rural aragonesa. Els habitatges revelaven els principis ideològics del franquisme, amb cinc categories d'allotjaments que corresponien a estatus socials ben jerarquizats: dels casalots reservats a les classes altes fins als habitatges col·lectius per a les classes mitjanes i les llars individuals per a les classes populars pageses. Aquesta classificació no coincidia pas amb l'estructura social del Belchite d'abans de la guerra, molt més diversa, i es va tendir a 'ruralitzar' el que havia sigut un important municipi provincial. Malgrat que es va aprofitar intensament la mà d'obra en captivat, reagrupada en un important camp de concentració a l'entrada del poble, la DGRD va ser incapaç de dur a terme aquesta obra magna: la reconstrucció va durar vint-i-tres anys!

El 13 d'octubre de 1954, és a dir, deu anys abans que s'acabessin les obres, Franco va inaugurar la vila. A partir d'aleshores, una columna commemorativa recuperada de les runes, en la qual figurava un extracte del discurs de 1938, va presidir el centre del poble. En les notícies del *No-Do*, es va presentar l'esdeveniment com una obra de la civilització que evocava la 'Reconquesta' i la conquesta d'Amèrica.¹⁷ Belchite era una

¹⁷ Arxiu de RTVE, *No-Do*, 25 d'octubre de 1954, Not. N 616 B.

mena de Nova Granada actualitzada d'acord amb la ideologia del 'Desarrollisme'. La vila nova, lligada a la modernitat, representava la imatge de l'Espanya nova i una obra de refundació material, moral, religiosa, social i, alhora, política.

Què se n'ha de fer, de Belchite, en temps de democràcia?

A partir de 1940, les cerimònies polítiques del franquisme contrasten amb l'abandonament tangible del nucli antic. Els habitants de Belchite van viure enmig de la runa fins al 1963, amenaçats per esfondraments múltiples i sense dret de reconstruir els seus habitatges, sinó únicament de reforçar-los. Eren jurídicament responsables dels danys que aquests poguessin causar, de manera que sovint van prendre la iniciativa d'ensorrar ells mateixos els edificis que amenaçaven ruïna. Pel que fa a les autoritats locals, gairebé no hi va haver cap iniciativa per conservar les ruïnes, a banda de l'apuntament del campanar de l'església parroquial als anys quaranta.

Cal esperar a la darrerria dels anys vuitanta perquè aparegui una consciència patrimonial de les ruïnes. Aleshores, Jesús Baquero Millán va elaborar un inventari exhaustiu dels edificis antics del nucli vell de Belchite, amb la finalitat de salvar el patrimoni mudèjar de la vila antiga.¹⁸ La iniciativa va desembocar el 1983 en la classificació d'aquests edificis religiosos com a Bé d'Interès Cultural pel Ministeri de Cultura. Gràcies a un acord que es va signar el 1985 entre l'ajuntament i l'Instituto Nacional de Empleo (INEM), es van fer

¹⁸ BAQUERO, J. *Inventario del patrimonio arquitectónico del pueblo viejo de Belchite (Zaragoza)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1988, p. 11.

“Belchite il·lustra la voluntat política de memòria democràtica més general que malda per desmantellar els llocs de culte franquista per convertir-los en espais de reconciliació”

obres d'apuntament d'algunes ruïnes i de neteja d'enderrocs.

L'etapa decisiva per aquesta política tímida de recuperació del patrimoni data dels anys noranta, quan el batlle de Belchite va engegar la transformació del nucli antic en un monument commemoratiu a la pau. En una entrevista que va oferir al diari local *El Heraldo de Aragón*, va dir que pretenia incloure el projecte de restauració en el procés de reconciliació dels espanyols, vinculant de manera estreta patrimoni i política.¹⁹ El 1997, l'ajuntament va signar amb l'Escola Tècnica Superior de Arquitectura de Madrid (ETSAM) un acord per elaborar un projecte arquitectònic i topogràfic ben concret. El document que en va resultar donava suport a la candidatura de Belchite perquè entrés al Patrimoni Mundial de la Humanitat de la UNESCO, presidida aleshores per Federico Mayor Zaragoza.

La conversió de Belchite, un escenari de guerra, en un símbol de la pau no era gens fàcil i el projecte va topar amb una forta oposició. El pla d'acció que va traçar l'ETSAM preveia destinar-hi un pressupost de 30 milions de pessetes, i incloïa transformar les ruïnes en un jardí, fer net els carrers, apuntalar els edificis que encara eren drets i convertir el lloc en un

¹⁹ “El viejo Belchite se muere en el Olvido”. *El Heraldo de Aragón*, 17 d'abril de 1995.

espai turístic. Amb el suport de la Diputació General d'Aragó, l'any 2000 es va arribar a aprovar un pressupost de 100 milions de pessetes per convertir la vila en ruïnes en un "parque temático que sería la sede de un museo de la paz y de la reconciliación".²⁰

Tanmateix, la iniciativa no va reeixir, perquè plantejava dues contradiccions fonamentals. D'una banda, es podia transformar un indret que el franquisme havia alçat com un monument a la victòria de la guerra en un espai de reivindicació de la pau? Belchite podia realment representar la reconciliació entre els espanyols? D'altra banda, els partidaris de la restauració estaven dividits: els uns volien simplement que es restaurassin els edificis més notables mentre que els altres maldaven perquè la vila es conservés íntegrament, tal com s'havia fet amb Orador de Glana a França. Al final, el primer grup va guanyar la partida per raons pressupostàries evidents. El 2002, la Torre del Relloj, d'estil mudèjar, va ser objecte d'una primera restauració, però es va abandonar el projecte de bastir-hi un vast complex turístic i un centre d'interpretació. Els esforços per neutralitzar el valor de lloc de memòria franquista i la promoció de la vila màrtir com una víctima simbòlica de la Guerra Civil van fracassar, com va passar arreu d'Espanya. De fet, Belchite il·lustra la voluntat política de memòria democràtica més general que malda per desmantellar els llocs de culte franquista per convertir-los en espais de reconciliació i de pau, com és el cas del famós Valle de los Caídos. Aquesta política estava abocada al fracàs, perquè les víctimes del franquisme rebutjaven d'adoptar, en nom de la reconciliació, els llocs que s'havien

Salutació de Franco a les tropes sollevades en la seva visita a Belchite. Belchite, 1938. Font: Fons de la Biblioteca Nacional de España, GC-CAJA/4/7/3/2.

fet en contra seva. A més a més, durant els anys noranta, la societat espanyola havia emprès una revisió de dalt a baix de com s'havia d'interpretar la dictadura i la transició democràtica.

El futur fràgil d'un lloc turístic de guerra

De fet, el poble de Belchite va quedar identificat amb el franquisme. Les contradiccions inherents al projecte de conversió del nucli antic en un memorial de la pau i de la reconciliació en van determinar el fracàs. Cal esperar a la fi de la primera dècada de 2000, amb motiu del 70è aniversari de la batalla de Belchite —i en el context de la votació de la Llei de Memòria Històrica— perquè apareguin iniciatives noves a cura d'una associació local, Belchite por la Paz. La Comissió Provincial del Patrimoni Cultural Aragonès va encarregar a un estudi d'arquitectura elaborar un projecte nou per recuperar el valor de la vila en ruïnes. Aquest projecte, que es va presentar el 2007, preveia la restauració d'alguns edificis dempeus i el condicionament turístic d'un espai de 12 hectàrees, amb un pressupost de 24 milions d'euros. Així, es va començar la restauració de la Porta

de la Vila el 2008 i, tot seguit, de la Porta de Sant Roc el 2011.

A partir d'aquí, el 2013 l'ajuntament va prendre la iniciativa tardana d'organitzar-hi un circuit turístic. Es van fer obres de consolidació del nucli vell, s'hi van organitzar visites i es va obrir un petit centre d'acollida a la Porta de la Vila. L'èxit va ser instantani: entre el 2012 i el 2013, d'11.000 a 14.000 persones van visitar la vila en ruïnes. Aquest model de recuperació seguia l'exemple de Corbera d'Ebre, a la comunitat veïna de Catalunya, on es rememorava la batalla de l'Ebre. El poble vell de Corbera, gestionat pel Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) en col·laboració amb l'Associació del Poble Vell de Corbera d'Ebre, és l'epicentre de l'agrupació d'un total de 28 punts de visita escampats pels escenaris de la batalla i un itinerari senyalitzat. A l'Aragó, es va endegar a partir de 2004 un projecte semblant anomenat *Memoria Amarga*, però amb recursos més minsos, que va permetre, per exemple, arranjar les trinxeres de la Ruta Orwell, a la serra d'Alcubierre. El 2012, després de la victòria dels conservadors a les eleccions autonòmiques, el programa es va aturar.

²⁰ "La DGA busca una solució definitiva para Belchite". *El Heraldo de Aragón*, 10 de setembre de 1999, p. 13.

Cal dir que el projecte català i el projecte aragonès *Memoria Amarga* tenen un abast únic i tots dos treballen sobre les mateixes bases: no es malda tant per promoure com a llocs de reconciliació els espais de memòria que va llegar el franquisme, sinó que se'n fomenta la significació de memòria democràtica, sobretot del temps comprès entre els anys 1931 i 1939. Per aquesta raó, aquests projectes inclouen l'exhumació de fosses comunes i la recuperació de la memòria de l'exili republicà, entre altres coses. A Belchite, si s'hagués enfocat des d'aquesta perspectiva, s'haurien pogut revalorar tots els vestigis de la Guerra Civil, no tan sols el nucli en ruïnes sinó també el camp de treballs forçats, les

nombroses fosses comunes de la repressió franquista o l'espai de l'Auxilio social que es va construir el 1938, és a dir, el camp de batalla de Belchite tot sencer. Tanmateix, a l'Aragó, aquesta perspectiva nova s'hi manté amb fragilitat, en part perquè en aquesta comunitat, que es va dividir en dues meitats durant el conflicte, hi conflueixen memòries de guerra contradictòries. Així doncs, pel que fa únicament a la vila en ruïnes, la política de recuperació patrimonial a Belchite rebutjava de posar en dubte el marc heretat de la dictadura i, per extensió, el relat triomfalista que l'acompanyava. Les altres memòries de la Guerra Civil no tenien, doncs, cap oportunitat per trobar-hi cabuda. La recuperació

patrimonial de Belchite, tancada en el perímetre espacial que la dictadura havia fixat, es fa de manera parcial i incompleta.

Conclusió

Belchite no s'escapa pas dels grans corrents de la història de la memòria i, fins i tot, contribueix a modelar-los: d'ençà de 1938 va esdevenir un indret privilegiat de celebració de la victòria franquista, una vila en ruïnes elevada a la categoria de decorat de la gesta heroica dels vencedors que va ser progressivament desposseïda de tota la càrrega de significat polític a partir dels anys seixanta. El fet que s'abandonés en el transcurs de les dècades posteriors sembla un símbol eloqüent de la política del silenci que aleshores senyorejava tot el país. En aquest sentit, el projecte de conversió de les ruïnes en un memorial de la pau s'havia de desplegar els anys vuitanta a l'uníson de la política de reconciliació que promovia la jove democràcia espanyola. El fracàs d'aquesta iniciativa pacifista, però, marca els límits del discurs de reconciliació que va travessar aquest període. A partir dels anys noranta, Belchite torna a ser un lloc d'inversió en el patrimoni memorial, però amb un caràcter ambigu. Encara avui, a Belchite, no s'ha arribat a cap consens social sobre el valor de les ruïnes, com en canvi sí que va passar a Corbera d'Ebre. La lectura dels esdeveniments entre 1936 i 1938 evita que es pari esment en els llocs que conformen les altres memòries de la guerra, tant les de les víctimes com les dels seus habitants. Per aquesta mateixa raó, Belchite no s'ha convertit mai en el paisatge de memòria o en el 'Verdun espanyol' que somiaven els seus impulsors. ■

La Creu dels *Caídos* i la Torre del Rellogge de 2004. Belchite. Font: Stéphane Michonneau (col·lecció privada).